

А.Л.КОТЕНКО *

ЕТНОГРАФІЧНО-СТАТИСТИЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ П.ЧУБИНСЬКОГО В ПІВДЕННО-ЗАХІДНИЙ КРАЙ

На основі невідомого раніше листування П.Чубинського пропонується новий погляд на етнографічно-статистичну експедицію в Південно-Західний край – не лише як на захід вдля збирання українського фольклору. По-перше, діяльність П.Чубинського слід розглядати в контексті тогочасної деполонізаційної політики Російської імперії, а його самого – як виконавця важливого державного завдання. По-друге, П.Чубинський і старогромадівці під час експедиції переслідували ще й власну мету, котра, серед іншого, полягала в науковому вивченні обширів українського національного простору.

Ключові слова: Чубинський, етнографічно-статистична експедиція, Південно-Західний край.

Незважаючи на те, що від написання вірша «Ще не вмерла Україна» минуло вже понад 150 років, його автор, Павло Платонович Чубинський, залишається одним із найменш вивчених українських діячів XIX ст. І хоча останнім часом про нього було видано аж три книги¹, однак повної наукової біографії досі так і не з'явилося, а дослідження окремих епізодів його життя актуальне й сьогодні². Одне із таких маловивчених питань – історія «найкапітальнішої справи малоросійської етнографії», етнографічно-статистична експедиція П.Чубинського в Південно-Західний край, проведена ним за сприяння Російського географічного товариства (РГТ) впродовж 1869–1870 рр. Досі

* Котенко Антон Леонідович – доктор філософії, молодший науковий співробітник Центру історичних досліджень, Національний дослідницький університет «Вища школа економіки» (Санкт-Петербург, Російська Федерація)
E-mail: anton.kotenko@gmail.com

¹ Дойков Ю. Предтеча украинской свободы. – Архангельск, 2007; Зиль А. Народознавец: Павло Чубинський і його доба. – К., 2009; Чердиченко Д. Павло Чубинський. – К., 2005.

² Досі здається вірним понад двадцятирічної давності зауваження В.Дудка про те, що «у вивченні життєпису і наукового, публіцистичного та літературного доробку Павла Чубинського [...] немає помітного поступу. [...] Автори загалом нечисленних новітніх публікацій звертаються переважно до вторинного джерельного матеріалу, та і той використовують далеко не повністю». Дотепер єдиною значною публікацією матеріалів про Чубинського залишається стаття Ф.Савченка (див.: Савченко Ф. Листи П.П.Чубинського до Я.П.Полонського (1860–1874) // За сто літ. – Кн.6. – Х.; К., 1930. – С.134–144). Проте це листування, як і кореспонденція, видана В.Дудком та В.Шандрою (див.: Дудко В. Павло Чубинський і літературний фонд (1863 р.) // Київська старовина. – 1991. – №1. – С.165–175; Шандра В. Листи П.П.Чубинського з Архангельська до О.І.Кістяківської (1864–1865) // Український археографічний щорічник. – Вип.3/4. – Т.6/7. – К., 1999. – С.458–464), стосується першої половини 1860-х рр. і пов'язана з арештом П.Чубинського та його засланням в Архангельську губернію восени 1862 р. Єдиними ж відомими матеріалами про П.Чубинського 1870-х рр., в яких ідеться, зокрема, про заходи щодо організації Південно-Західного відділу Російського географічного товариства в Києві, а також про видання редактованих ним «Праць етнографічно-статистичної експедиції», досі, здається, є публікації Г.Житецького та П.Попова понад півстолітньої давності (див.: Житецький І. П'ять листів П.П.Чубинського до М.І.Костомарова // За сто літ. – Кн.4. – Х.; К., 1929. – С.55–59; Попов П. Лист П.Чубинського до М.Максимовича // Народна творчість та етнографія. – 1969. – №3. – С.66–68), а також спогади Ф.Вовка (див.: Волков Ф. П.П.Чубинський: Очерки из личных воспоминаний // Украинская жизнь. – 1914. – №1. – С.43–60) та кілька листів П.Чубинського до О.Кістяківського, уведені в науковий обіг А.Зилем.

залишаються незрозумілими її мотиви, не описано організацію та проведення, як і не названо всіх причетних до цього заходу як із боку українофілів, так і петербурзького РГТ. Можливо, причина полягає саме в недоступності відповідних документальних матеріалів. Попередні автори писали про цю подію переважно або на основі розповіді про неї її керівника у вступній статті до першого тому праць експедиції³, спогадів Ф.Вовка та листування П.Чубинського з М.Костомаровим⁴, або ж тогочасної періодики⁵, а відтак тексти сучасних істориків не набагато відрізняються від статей столітньої давності, наприклад О.Піпіна чи А.Ярошевича⁶. Нові відомості про експедицію, що можуть бути досить важливими не лише для історії української етнографії, але й загалом для історії українського руху та Росії 1870-х рр., можна знайти в кореспонденції П.Чубинського з петербурзьких архівів. Частину їх (17 листів до Л.Майкова⁷ та лист до П.Семенова⁸) датовано періодом 5 грудня 1869 – 8 грудня 1878 рр., вони зберігаються у фонді 166 відділу рукописів Інституту російської літератури (Пушкінський дім) РАН. Решта кореспонденції П.Чубинського (32 листи, 2 телеграми до РГТ, Ф.Остен-Сакена⁹, М.Венюкова¹⁰, П.Семенова, Л.Майкова) зберігається у фондах 1-1870 та 1-1872 архіву РГТ. Цей епістолярний корпус становить найбільше відоме на сьогодні джерело з історії підготовки, проведення та підбиття підсумків експедиції П.Чубинського. Усі ці документи досі не було введено в науковий обіг¹¹. Здається, не бачив їх і автор найретельнішої праці з історії українського руху кінця 1860 – початку 1870-х рр. Ф.Савченко.

³ Див., напр.: *Куницький А.* Украинский этнограф Павел Платонович Чубинский (1839–1884) // Советская этнография. – 1956. – №1. – С.77–85 (укр. пер. див.: *Куницький О., Чубинська К.* Перша етнографічна експедиція на Правобережну Україну // Народна творчість та етнографія. – 1971. – №6. – С.66–70); *Падюка Н.* Початки української етнокартографії (друга половина XIX ст.) // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника. – Вип.1. – Л., 2008. – С.435–458; *Петрук Н.* Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002. – С.43–47; *Чередниченко Д.* Павло Чубинський. – С.234–249; *Чорна Л.* Південно-Західний відділ Російського імператорського географічного товариства і його роль в українському національному відродженні: Дис. ... канд. іст. наук. – Ізмаїл, 2005. – С.46–53.

⁴ Див., напр.: *Зиль А.* Народознавець... – С.235–275; *Коляда І.* Науково-культурницька та громадська діяльність П.П.Чубинського (за матеріалами спогадів сучасників) // Краєзнавство. – 2012. – №1. – С.66–73. Останній автор особливо наголошує на «широті ідей та ораторській майстерності П.Чубинського (див.: Там само. – С.71).

⁵ *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870 рр. – Х.; К., 1930. – С.10–13.

⁶ *Пытин А.* История русской этнографии. – Т.3: Этнография малорусская. – Санкт-Петербург, 1891. – С.347–356; *Ярошевич А.* Памяти П.П.Чубинського // Рада. – 1909. – №12. – 16 січня. – С.2.

⁷ Леонід Миколайович Майков (1839–1900 рр.) – історик літератури, бібліограф, етнограф. У 1867–1870 рр. був секретарем, а в 1873–1886 рр. – головою відділу етнографії РГТ.

⁸ Петро Петрович Семенов-Тянь-Шанський (1827–1914 рр.) – мандрівник, статистик, географ і державний діяч, із січня 1872 р. – віце-голова РГТ, який від 1867 р. очолював комісію відділів етнографії та статистики товариства з підготовки та проведення етнографічно-статистичної експедиції у Західний край.

⁹ Федір Романович Остен-Сакен (1832–1916 рр.) – учений, мандрівник, державний діяч. У 1865–1871 рр. – секретар РГТ.

¹⁰ Михайло Іванович Венюков (1832–1901 рр.) – мандрівник, географ. У 1873–1874 рр. – секретар РГТ.

¹¹ Науково-технічна обробка фонду 166 відділу рукописів Інституту російської літератури почалася лише 1998 р., а вперше і востаннє справу 1089 у грудні 1963 р. переглядала І.Колесницька (1917–1994 рр.) – фольклорист, доцент кафедри історії російської літератури Ленінградського державного університету. Так само ніхто не цікавився і справою 236 (опис 2) з фонду 166, в якій зберігається лист П.Чубинського до П.Семенова від 4 квітня 1872 р.

Сподіваємося, що, спираючись на згадане листування, у цій статті нам вдасться повніше описати події, пов'язані з П.Чубинським та організованою ним експедицією. Водночас ці документи дають змогу не просто відтворити кілька деталей із життя відомої людини, але й висунути важливі тези.

По-перше, вони дозволяють нам контекстуалізувати діяльність П.Чубинського. У 1869 р. він не просто випадково зайшов до своїх друзів у штаб-квартиру РГТ у провулку Демидова, прямуючи з Архангельська в Бориспіль, і домовився з ними про фінансування й підтримку у збиранні українських пісень та обрядів. Експедицію слід насамперед розглядати як частину ширших імперських деполонізаційних заходів, що їх почали проводити у Західному краї Російської імперії після польського повстання 1863–1864 рр. Отже, своїми поїздками П.Чубинський виконував важливе державне завдання, а видані в результаті «Праці етнографічно-статистичної експедиції» стали не просто величезною колекцією українських народних пісень і звичаїв, але й недвозначною політичною заявою. По-друге, на нашу думку, ці листи також дозволяють припускати, що експедиція П.Чубинського могла бути замислена і проведена ним та його однодумцями в Києві не лише для збирання українського фольклору й доведення «російськості» населення на правому березі Дніпра, але й з метою української національної територіалізації. Якось С.Павличко зауважила, що в новітній період своєї історії Україна була уявлена у всіх її вимірах, окрім, можливо, географічного¹². Насправді ж будь-яка національна територія є поняттям історичним, і діячі кожного національного руху другої половини XIX ст. приділяли надзвичайну увагу територіалізації своїх націй. Останнім часом ця їх діяльність цікавить дедалі більше дослідників абсолютно відмінних історичних контекстів, що лише підтверджує слушність цього твердження¹³. Розглядаючи сьогодні карту світу, ми бачимо там Україну, адже знаємо, де вона розташована, як виглядає її картографічне зображення. Головні герої нашої статті цього ще не знали, користувалися зовсім іншими репрезентаціями простору і творили свою мапу України, не будучи абсолютно впевненими, якою та зрештою стане. Саме через внесок у формування картографічного образу України експедицію П.Чубинського та її праці, видані 1872–1878 рр. у Петербурзі, на нашу думку, слід уважати одними з найважливіших історій українського національного руху другої половини XIX ст.

¹² Павличко С. З інтерв'ю 1998 р. // *Її ж.* Фемінізм. – К., 2002. – С.260.

¹³ Андерсон Б. Уявлені спільноти: міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К., 2001. – С.212–221; Миллер А. Империя и нация в воображении русского национализма // *Его же.* Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. – Москва, 2009. – С.217–240; Goswami M. Producing India: from colonial economy to national space. – Chicago, 2004; Haslinger P. Nation und Territorium im tschechischen politischen Diskurs 1880–1938. – München, 2010; Herb G.H. Under the map of Germany: nationalism and propaganda 1918–1945. – New York, 1996; Kotenko A. The Ukrainian project in search of national space, 1861–1914: PhD diss. – Budapest, 2014; Paasi A. Territories, boundaries and consciousness: the changing geographies of the Finnish-Russian border. – Chichester, 1995; Petronis V. Constructing Lithuania: ethnic mapping in tsarist Russia, ca. 1800–1914. – Stockholm, 2007; Popova I. Nationalizing spatial practices: Hungarians and the Habsburg Empire, 1700–1848: PhD diss. – Budapest, 1999; Weber E. In search of the hexagon // *Idem.* My France: politics, culture, myth. – Cambridge, 1991. – P.57–71; Winichakul T. Siam mapped: a history of the geo-body of a nation. – Honolulu, 1994.

Плани щодо етнографічного дослідження Західного краю почали обговорювати в Російському географічному товаристві в 1860-х рр. У 1862 р. на хвилі реформ, або, можливо, під впливом національних міркувань держава підтримала цю ініціативу, виділивши для неї 10 тис. руб.¹⁴ За словами одного з відповідальних за експедицію, П.Семенова, значення цих досліджень полягало в тому, що вони «могли вказати на обставини, які перешкоджали розвитку [...] добробуту племені, що чисельно переважало у Західному краї (білорусів, литвинів, малоросів), а внаслідок цього полегшити урядові й пошуки способів для покращення цього добробуту»¹⁵. При цьому імена можливих її учасників в Південно-Західному краї не обмежувалися названими в передмові до першого тому праць П.Чубинського О.Гільфердінгом, А. фон Бушеном та М.Кояловичем¹⁶; в обговоренні проекту експедиції брав участь і М.Костомаров¹⁷, а крім того, приблизно в той самий час (у лютому 1862 р.) до РГТ звертався і П.Куліш, котрий просив товариство про відкріпний лист, яким йому доручили б займатись етнографічними дослідженнями простолюдю правого берега Дніпра, тим самим забезпечивши лояльність і співпрацю з боку місцевої влади¹⁸. Січневе повстання 1863–1864 рр. змусило РГТ змінити плани, проте воно ж зробило їх ще актуальнішими; цілий ряд державних інституцій одразу розпочали збирати статистичну інформацію про населення краю¹⁹, а 12 березня 1863 р. міністр народної освіти О.Головнін, зважаючи на нагальність розуміння етнічного складу населення цих територій, через брак інших джерел та відкладення експедиції навіть пропонував віце-голові РГТ терміново вдосконалити й перевидати етнографічну карту слов'ян П.Шафарика 1842 р.²⁰ Для ініціаторів цих заходів проблема полягала в тому, що, незважаючи на росифікаторські акції держави після польського повстання 1830 р. і поступове розуміння різниці між «поляками» та «народженими у західних губерніях» за Миколи І²¹, у Російській імперії Західний край усе

¹⁴ Семёнов-Тян-Шанский П. История полувековой деятельности Императорского русского географического общества 1845–1895. – Ч.1. – Санкт-Петербург, 1896. – С.375. Цікаво, що подання імператору про це робив міністр народної освіти О.Головнін, а не внутрішніх справ П.Валуев, і кошти було виділено саме з бюджету освітнього відомства.

¹⁵ Там же. – С.377.

¹⁶ Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции. – Т.1. – Вып.1. – Санкт-Петербург, 1872. – С.IV.

¹⁷ Staliūnas D. Making Russians: meaning and practice of russification in Lithuania and Belarus after 1863. – Amsterdam, 2007. – P.110.

¹⁸ 3 квітня 1862 р. товариство звернулося до міністра внутрішніх справ П.Валуева з питанням, чи той не заперечує (див.: Архив Русского географического общества (далі – АРГО). – Ф.1-1862. – Оп.1. – №14).

¹⁹ Staliūnas. D. Making Russians... – P.111.

²⁰ Малося на увазі врахування нових даних під час перевидання етнографічної карти європейської Росії П.Кеппена 1851 р. При цьому перша не задовольняла РГТ через те, що стосовно російських земель «була заснована на недостатньо точних даних» і «мала деякі важливі помилки» (наприклад, на думку товариства, невірно було показане польське населення Білостоцької області, а новгородців відділено від великоросів як окремий етнос); з іншого боку, карта П.Кеппена не демонструвала розподілу слов'ян на різні етноси, а росіян – на велико-, мало- і білорусів. Див. докл.: Российский государственный исторический архив. – Ф.733. – Оп.142. – №23. – Л.1–14; Семёнов-Тян-Шанский П. История полувековой деятельности. – Ч.1. – С.379–382.

²¹ Долбилов М. Поляк в имперском политическом лексиконе // Понятия о России: к исторической семантике имперского периода / Под ред. А.Миллера, Д.Сдвижкова, И.Ширле. – Т.2. – Москва, 2012. – С.300.

ще сприймався як Польща. Так, наприклад, М.Драгоманов обурено згадував, що столична преса дуже мало знала про цю територію, наводячи як приклад статтю «Лист із Польщі» з другого числа «Паруса» І.Аксакова за 1859 р., надіслану з Житомира²². Незважаючи на поступове введення в обіг після повстання 1860-х рр. ідеологеми про західні губернії як про «споконвіку російський і православний край», навіть тоді в уявленні влади ці території часом асоціювалися з «чимось на зразок заморських колоній західноєвропейських імперій»²³.

Вивчення заморських володінь було одним із головних мотивів виникнення в тогочасній Європі географічних товариств. Ці інституції споряджали наукові експедиції, координували діяльність їх учасників та знаходили фінансування. Специфіка Російського географічного товариства, створеного 1845 р. за підтримки Миколи І та міністра народної освіти С.Уварова (у 1849 р. воно отримало статус імператорського), полягала в тому, що майже одразу між його членами почалися гарячі обговорення завдань та ролі установи. У результаті в дискусіях навколо статуту товариства 1848 р. гору здобула «російська фракція», котра прийняла досить патріотичну програму, за якою головною метою діяльності РГТ було дослідження саме власної держави, запобігання перетворенню Російського географічного товариства на «Географічне товариство в Росії»; російська ж етнографія поступово ставала «*Volkskunde*» (наука, мета якої полягає в дослідженні власного народу), а не «*Völkerkunde*» (вивчення неєвропейських народів)²⁴. Патріотичне наукове знання про західні окраїни імперії могло допомогти практичному розвитку цих територій і вирішенню проблем, пов'язаних з їх «польськістю». Так, наприклад, саме РГТ стало в 1860-х рр. місцем експертного обговорення аргументів для визначення напрямку проведення залізниць на півдні імперії: чи краще було прокласти їх з огляду на економічні міркування від Одеси через Харків на Москву (альтернативою був напрямок Таганрог – Харків – Москва), або через політичні мотиви тіснішого зв'язку Південно-Західного краю з центром все ж з Одеси на Москву через Київ?²⁵ Відповідно, головною метою майбутнього етнографічного дослідження дев'яти губерній Західного краю в першу чергу мало стати розуміння загальної ситуації у цій частині імперії, актуальність можливого сепаратизму та проведення етнографічних меж між різними народностями, а не просто вивчення їх кількості та звичаїв²⁶. На думку Д.Сталюнаса, політична мета цієї експедиції була очевидною з дискусії навколо неї в РГТ: під час її проведення вчені мали насамперед визначити, яка

²² Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Вестник Европы. – Т.4. – 1875. – С.172, прим.2.

²³ Долбилов М. Поляк в имперском политическом лексиконе. – С.312, 320.

²⁴ Семёнов-Тян-Шанский П. История полувековой деятельности... – Ч.1. – С.38–39; Knight N. Science, empire, and nationality: ethnography in the Russian Geographical Society, 1845–1855 // Imperial Russia: new histories for the empire / Eds. J.Burbank, D.L.Ransel. – Bloomington, 1998. – P.108–141; Staliūnas D. Making Russians... – P.111–112; Vucinich A. Science in Russian culture: a history to 1860. – Stanford, 1963. – P.351–352.

²⁵ Див.: Известия Императорского русского географического общества. – Т.1. – 1865. Також див.: Rieber A. The debate over the southern line: economic integration or national security? // Journal of Ukrainian Studies. – Vol.29. – 2004. – P.371–397.

²⁶ Известия Императорского русского географического общества. – Т.3. – 1867. – С.95.

етнічна група переважала на цих територіях і яким був національний склад місцевих дворянства та чиновництва. Отримавши такі дані, влада могла використати їх для покращення становища білорусів, малоросів і литвинів та нової шкільної й церковної політики на цих землях²⁷. Держава потребувала наукового знання про своє західне прикордоння, щоб довести його російськість, патріотична громадська організація РГТ була готова його надати, а тому проведення етнографічно-статистичної експедиції у Західний край загалом можна вважати вдалим прикладом співпраці громадянського суспільства, науки і влади в імперії Романових²⁸.

У жодному разі не применшуючи заслуг керівника експедиції, ми хотіли б підкреслити, що етнографічна діяльність П.Чубинського від самого початку була організована державою й тими урядовцями, які прихильно ставилися до ідеї співпраці з місцевими елітами Західного краю для підриву там «польського впливу». У січні 1865 р. РГТ почало обговорювати питання організації експедиції з генерал-губернаторами краю, проте у відповідь на запит товариства в березні того ж року міністр внутрішніх справ П.Валуєв не дозволив її проведення²⁹. Незважаючи на відсутність формального узгодження, у квітні 1866 р. на засіданні відділу етнографії РГТ було створено комісію з підготовки експедиції, у травні географи знову звернулися до очільника МВС і у червні отримали дозвіл та обіцянку сприяти всіма силами з боку міністерства³⁰. Того ж року П.Чубинський здобув свою першу срібну медаль Російського географічного товариства за рецензію на «Опис Архангельської губернії» М.Козлова³¹; у лютому 1867 р. за поданням відділу статистики його обрали членом-співробітником РГТ³², а в березні 1869 р. П.Чубинський, секретар Архангельського губернського статистичного комітету, став уже дійсним членом товариства³³. Напевно, зважаючи на його досвід діяльності на півночі Росії та знання ситуації на півдні імперії, у Петербурзі вирішили обрати саме П.Чубинського для проведення запланованого дослідження Південно-Західного краю.

Ще до початку експедиції її опитувальники було опубліковано в офіційних виданнях усіх трьох губерній Південно-Західного краю, а також у «Подольських епархиальних ведомостях». Крім того, майже 500 примірників адресно розіслали тим, хто міг би надати експедиції важливу й цікаву інформацію. У результаті вже в березні 1869 р. самих пісень у П.Чубинського набиралося близько 10 тис., а загальна кількість матеріалу невпинно зростала³⁴. Крім того, ще напередодні своєї першої поїздки П.Чубинський сам звернувся по допомогу до губернських статистичних комітетів³⁵, а також попросив Ф.Остен-Сакена забезпечи-

²⁷ *Staliūnas D.* Making Russians... – P.118–119.

²⁸ Про громадянське суспільство в Російській імперії, його співпрацю з державою та типологію цієї ситуації для тогочасної Європи див.: *Bradley J.* Voluntary associations in Tsarist Russia: science, patriotism, and civil society. – Cambridge, 2009. – P.86–127.

²⁹ Известия Императорского русского географического общества. – Т.1. – 1865. – С.144, 178.

³⁰ Там же. – Т.2. – 1866. – С.68, 72, 88.

³¹ Там же. – С.130, 133.

³² Там же. – Т.3. – 1867. – С.3.

³³ Там же. – Т.5. – 1869. – С.107.

³⁴ АРГО. – Ф.1-1870. – Оп.1. – №31 (ч.2). – Л.71.

³⁵ *Чубинский П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции. – Т.1. – Вып.1. – С.ХІІІ.

ти йому сприяння міністерств просвіти, фінансів, державного майна та шляхів сполучень³⁶. На початку жовтня 1869 р. П.Чубинський нагадав Ф.Остен-Сакену про своє прохання, а також запропонував йому додатково звернутися до обер-прокурора Синоду, щоб той забезпечив співпрацю місцевих архієреїв, адже, наприклад, волинський архієпископ у відповідь на прохання про допомогу заявив П.Чубинському, що ця експедиція його не стосується і він співпрацюватиме з нею лише тоді, коли отримає відповідний наказ від церковного начальства³⁷. 8 лютого 1870 р., уже під час другої поїздки, П.Чубинський учергове питав Ф.Остен-Сакена, чи звертався той із проханням про допомогу до відповідних відомств³⁸.

У РГТ, здається, почали реагувати на листи П.Чубинського наприкінці 1869 – на початку 1870 рр. Так, 12 січня 1870 р. київський губернатор М.Катаказі просив губернські рекрутські присутствія заповнити складені П.Чубинським таблиці про антропологічні дані рекрутів, набраних у Південно-Західному краї³⁹. А 19 лютого того ж року віце-голова РГТ Ф.Літке звернувся до обер-прокурора Синоду та міністрів народної просвіти (Д.Толстого), фінансів (М.Рейтерна), державного майна (О.Зеленого) і шляхів сполучень (В.Бобринського) з повідомленням про експедицію та проханням сприяти їй із боку духовництва й службовців відповідних відомств⁴⁰. 26 лютого 1870 р. канцелярія Д.Толстого повідомила Ф.Літке, що той написав київському, волинському і подільському архієпископам про співпрацю із П.Чубинським⁴¹. Того ж дня міністерство державного майна відповіло, що його очільник «віддав розпорядження забезпечити повну співпрацю з боку управлінь державним майном відрядженому до цих губерній Чубинському»⁴². 28 лютого РГТ отримало ноту з міністерства народної просвіти про те, що «зміст відношення Літке про запрошення службовців відомства МНП у Південно-Західному краї щодо надання допомоги Чубинському переслано попечителеві Київського навчального округу для вживання відповідних заходів»⁴³. Тим самим днем датовано й відповідь канцелярії міністра шляхів сполучень, в якій йшлося про те, що він «віддав розпорядження, щоб управління десятого округу шляхів сполучень і підвідомчі йому особи в південно-західних губерніях повідомляли Чубинському всі наявні у них статистичні дані»⁴⁴. Останнім і, можливо, найважливішим у переліку державних високопосадовців, який забезпечив підтримку експедиції, був новопризначений генерал-губернатор Південно-Західного краю О.Дондуков-Корсаков, якому 4 квітня 1870 р. Ф.Літке відправив листа з подякою за постійну допомогу експедиції⁴⁵, і котрий таким чином розпочинав свій експеримент

³⁶ АРГО. – Ф.1-1870. – Оп.1. – №31 (ч.2). – Л.1.

³⁷ Там же. – Л.1 об.

³⁸ Там же. – Л.26.

³⁹ Там же. – Л.6. Самі таблиці див.: Л.7–11.

⁴⁰ Там же. – Л.30–31 об.

⁴¹ Там же. – Л.36.

⁴² Там же. – Л.37.

⁴³ Там же. – Л.38. Як згадував пізніше О.Русов, їх прогімназія отримала листа від РГТ із проханням про допомогу та співпрацю з П.Чубинським (див.: Русов А. Из воспоминаний о П.П.Чубинском // Украинская жизнь. – 1914. – №1. – С.39).

⁴⁴ АРГО. – Ф.1-1870. – Оп.1. – №31 (ч. 2). – Л.39.

⁴⁵ Там же. – Л.47.

загравання з українофілами, продовженням якого за кілька років стане відкриття в Києві Південно-Західного відділу РГТ⁴⁶.

Отже, у свою подорож П.Чубинський вирушив матеріально та морально підтриманий і протегований властями. Він виправдав сподівання всіх зацікавлених в експедиції сторін: імперської влади, петербурзьких географів та українофілів. З останньої своєї поїздки влітку 1870 р. П.Чубинський так опишував попередні враження від побаченого:

«Любий Леоніде! Вибач, що досі тобі не писав. Безперервні роз'їзди та заняття цілковито поглинали мій час. Я спішив і спішу скористатися літом та зручними шляхами сполучення. Не досипаю й переважно сплю під час їзди, хоча сон на возі не особливо хороший. Зі звіту ти побачиш, що роботи мої йдуть успішно, і я сподіваюся на збирання величезної колекції матеріалів. Сумне враження справляє Південно-Західний край. Чудова природа, розумне і поетичне російське (“русское” – А.К.) населення безжалюбно експлуатується жидами та поляками. Смішно чути, що Південно-Західний край обрусів, це неправда. Поляк і жид залишаються тими ж замкнутими і ворожими всьому російському (“русскому” – А.К.) станами-націями. Цікаво, що в Південно-Західному краї велика земельна власність належить полякам, капітал і промислове мистецтво – жидам, праця – російському (“русскому” – А.К.) православному. Таким чином, кожна з груп населення вибрала собі особливу економічну роль, причому на долю російського (“русского” – А.К.) населення випала найбільш невдячна – вічної худоби. Спорядження експедиції в теперішній час досить доречне, як побачиш із надісланого звіту»⁴⁷.

При цьому П.Чубинський особливо вказував на дуже важливу різницю між католиками та поляками. Тут необхідно зазначити, що в Російській імперії до 1860-х рр. розрізнення між «католиками», «поляками», «малоросами», «росіянами», «литвинами» переважно робили за релігійним критерієм⁴⁸. За формулою Олександра П.: «Я повністю переконаний, що полонізм – це католицизм», католики автоматично вважалися поляками, а православні – росіянами⁴⁹. Питання ж про доцільність російщення костелу та про те, чи можуть росіяни бути католиками, викликало бурхливе обговорення в публічній сфері⁵⁰. Проте після польського повстання 1863–1864 рр. найпоширенішим критерієм для визначення етнічної належності того чи того населення поступово ставала мова. Саме її обрали головним маркером ідентичності й для запланованої експедиції РГТ⁵¹.

⁴⁶ Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении. – Санкт-Петербург, 2000. – С.153–172.

⁴⁷ Рукописный отдел Института русской литературы РАН (далі – РО ИРЛИ). – Ф.166. – Оп.3. – №1089. – Л.24.

⁴⁸ Див., напр.: Эркерт Р. Этнографический атлас западнорусских губерний и соседних областей. – Санкт-Петербург, 1863. Етнографічна карта П.Кеппена 1851 р. була винятком із загального правила.

⁴⁹ Долбилов М., Миллер А. Западные окраины Российской империи. – Москва, 2006. – С.233.

⁵⁰ Долбилов М. Русский край, чужая вера: этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II. – Москва, 2010. – С.460–479.

⁵¹ Семёнов-Тян-Шанский П. История полувековой деятельности. – Ч.1/3. – С.376.

При цьому під «мовою» малася на увазі «рідна», тобто та, якою людина говорила від народження (адже «своею» цілком могли називати й польську, що переважала у церковних практиках на цій території)⁵². Один з активних діячів РГТ 1860-х рр. П.Бобровський у 1864 р. видав спеціальну статтю, в якій пояснював, що головним критерієм розмежування слов'янського населення Західного краю на «різні племена» необхідно вважати саме мову⁵³, критикуючи в лютому 1869 р. нову етнографічну карту Царства Польського за те, що її автор визначив місцеве населення за віросповіданням, «тоді як наука вважає головною етнографічною ознакою саме мову»⁵⁴. Такий підхід дозволяв зацікавленій стороні різко зменшити кількість «польського» населення Західного краю, довівши таким чином його «російськість». М.Коялович, один із найвідоміших тогочасних діячів, котрий брав активну участь у деполонізації західних окраїн Російської імперії, чітко вказував на це на прикладі праці згаданого П.Бобровського про Гродненську губернію: якщо за атласом Р.Еркерта 1863 р. головним критерієм розрізнення її населення була релігія, у ній проживало 270 000 поляків, то за описом П.Бобровського їх кількість становила лише 83 800 осіб⁵⁵.

Саме на різницю між обома підходами авторитетно й науково вказував і П.Чубинський. 4 квітня 1872 р., опрацьовуючи результати експедиції, він писав П.Семенову:

«Я вже казав вашій достойності, що католик і поляк у цьому краї не тотожні. Виявляється, що з числа католиків менше однієї третини можуть бути названі поляками, решта – малоруси й відрізняються від решти малоруської народної маси лише релігією. Я вважав обов'язком зробити короткий нарис характеру культури місцевих поляків – це буде багато у чому новим, – так як питання про поляків було досі питанням політики чи публіцистики, а не етнографії. Узагалі я вживаю всі старання на розробку етнографічної статистики цього краю, хоча ревізійна комісія дорікнула мені за те, що я, зібравши велику кількість матеріалів, ухилився начебто від головного завдання експедиції. Я прошу вашу достойність після надсилання мною нариса поляків, наказати друкувати його вслід за нарисом євреїв»⁵⁶.

Звернімо увагу на частку «вже» з першого речення: здається, експедиція П.Чубинського мала довести гіпотезу, попередньо обговорену ще до його поїздки. Напевно, саме велике значення цього питання пояснює й те, чому серед

⁵² *Staliūnas D. Making Russians...* – Р.113. Цікаво, що мовні критерії відходили на другий план, коли йшлося про етнічну належність дворян: усіх католиків-шляхтичів Західного краю автоматично вважали поляками (див.: *Ibid.* – Р.117).

⁵³ *Бобровский П.* Можно ли одно вероисповедание принять в основание племенного разграничения славян Западной России. – Санкт-Петербург, 1864.

⁵⁴ *Известия Императорского русского географического общества.* – Т.5. – 1869. – С.177. М.Долбілов додає, що подібний підхід був особливо дієвим у таких випадках, як описана П.Бобровським Гродненська губернія, де на 54% православних припадало 34% католиків; використання ж критерію «народності» давало іншу пропорцію: 78% росіян і 10% поляків. На думку дослідника, «виводячи подібні цифри, влада готувала ґрунт для заходів, націлених саме на підживлення такого впливу» (див.: *Долбиллов М.* Русский край, чужая вера... – С.189).

⁵⁵ *Коялович М.* О расселении племён Западного края России. – Москва, 1863. – С.11.

⁵⁶ РО ИРЛИ. – Ф.166. – Оп.5. – №236. – Л.1–1 об.

інших причин перший випуск сьомого (!) тому праць експедиції, в якому містилася спільна стаття П.Чубинського та К.Михальчука про поляків, і котрий, за словами коментаторів, викликав «суспільний та політичний інтерес»⁵⁷, вийшов уже в 1872 р., одночасно з першим томом праць (другий випуск сьомого тому, присвячений малоросам, з'явився лише 1877 р.): «об'єктивне» знання, здобуте в подорожах П.Чубинського, мало якнайшвидше стати доступним для читачів⁵⁸. У самій же статті автори впевнено, на підставі отриманих знань, стверджували:

«Поняття “католик” і “поляк” у цьому краї часто змішувалися, і тому кількість поляків була досить великою. Цієї помилки не уникали і статистичні комітети під час складання списків населених місць, в яких число католиків і поляків тотожне. Водночас насправді це далеко не так. Щоб не припуститися подібної помилки, я, хоча й мав під рукою списки населених місць, проте вважав за необхідне вимагати з кожної католицької парафії окремо списки поселень, що належали до парафії, з позначенням у кожному прихожан за станами. Потім, під час поїздок краєм, я намагався дослідити, наскільки кожен стан католиків може бути зарахований до числа поляків, так як за однією релігією нерозважливо було б зараховувати до числа поляків тих, хто, за винятком релігії, ані за мовою, ані за вдачею, ані за свідомістю не може бути зарахований до складу польської національності цього краю»⁵⁹.

За П.Чубинським, загалом у трьох губерніях Південно-Західного краю налічувалося 389 100 католиків. Ця кількість відрізнялась від попередніх даних статистичних комітетів (412 000), оскільки, за словами дослідника, він користувався парафіяльними списками, тоді як у статистичних комітетах базувалися на результатах діяльності поліції кожного повіту, які, своєю чергою, виходили з даних станових приставів і квартальних наглядців, що виводили свої дані з інформації, наданої волосними правліннями і парафіяльними священиками; відповідно, проходячи через багато рук, з'являлися помилки⁶⁰. Але крім зменшення загальної кількості католиків, із них тепер, на думку П.Чубинського, поляками справді можна було назвати лише дворян-католиків (які складали дві третини всієї кількості поляків), невелику частину міщан (6400 з загальної кількості 62 987 міщан-католиків) і ходячкової шляхти (13 200 з 132 000 ходячкових шляхтичів-католиків), а також селян-мазурів, які переселилися у цей край (5060 зі 126 236 селян-католиків). У результаті, із 389 100 місцевих католиків поляками можна було вважати лише чверть, 91 000 осіб. Із цього П.Чубинський робив необхідний і, додамо, бажаний для влади висновок:

«Таким чином, серед католиків поляки далеко не переважають; вони складають усього 25%; решта 75% католиків – малоруси, яких близько 298 000 душ, так що з православними малорусами, яких майже 4 450 000, усе малоруське населення Південно-Західного

⁵⁷ Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае. – С.133.

⁵⁸ Чубинский Т. Труды этнографическо-статистической экспедиции. – Т.7. – Вып.1. – Санкт-Петербург, 1872. – С.213–291.

⁵⁹ Там же. – С.274.

⁶⁰ Там же. – С.280.

краю становить майже 4 750 000 душ обох статей. Серед цього численного населення поляки складають мізерний відсоток»⁶¹.

Віддаючи зрозумілий пріоритет етнографічним критеріям визначення етнічної належності населення Західного краю, автори тогочасних описів також намагалися на його основі підважити ще один, найулюбленіший, аргумент польських інтелектуалів. У 1863 р. у своєму описі Гродненської губернії згадав П.Бобровський писав, що

«в тому, що країна, яка складає сучасну Гродненську губернію, була і є справді російська, тобто населена переважно народом російським, котрий говорив непольською мовою та сповідував православну віру, у тому ми переконуємось: по-перше, з історичних пам'яток, що дійшли до нас, і по-друге – з мови головної маси народонаселення, котра внаслідок історичних подій втратила лише частково первісну віру, але зберегла свою первісну мову – мову дреговичів, деревлян, бужан та наре́в'ян»⁶².

Як можна бачити з останніх слів, крім мови та релігії свою роль у дискусії про належність Західного краю грали й історичні аргументи, завданням яких було «звести еру Речі Посполитої на цих землях до рівня задовгого сну історії»⁶³.

Скористався цим інструментом і П.Чубинський. У своїй доповіді про «малоросійське населення» краю під час представлення результатів дослідження у відділі етнографії РГТ 15 січня 1872 р. він наголошував, що

«збіжність нареч і говорів із поділами Нестора на окремі народці свідчить про давність населення Південноросійського краю. Указані Нестором підрозділи існують і досі, незважаючи на всеможливі перевороти, як-от набіги печенігів, хозарів та половців, татарський погром, панування Литви й народну спустошливу боротьбу з поляками»⁶⁴.

Ті самі «несторові племена» фігурували й у пізнішій статті К.Михальчука, яка увійшла до другого випуску сьомого тому праць експедиції. На цьому ж робили наголос і автори публікацій у «Киевляніне»⁶⁵. На думку А.Зиля, своїми згадками про Нестора П.Чубинський хотів перш за все заперечити відому тезу М.Погодіна про німісцеве походження малоросів⁶⁶. Проте наведені вище

⁶¹ Чубинский Т. Труды этнографическо-статистической экспедиции. – Т.7. – Вып.1. – С.281–289. Ці головні тези П.Чубинського з'явилися також і в розрахованому на ширшу аудиторію виданні (див.: Календарь Юго-Западного края на 1873 год / Под ред. В.Борисова, П.Чубинского. – К., 1872. – С.58–66).

⁶² Бобровский П. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Гродненская губерния. – Ч.1. – Санкт-Петербург, 1863. – С.619–620.

⁶³ Долбилов М. Русский край, чужая вера... – С.186. На думку дослідника, саме цим бажанням задавити досліджувані етноси й пояснюються згадки П.Бобровським під час опису «білорусів», «чорнорусів» та «полішуків» їхніх «пращурів» – кривичів, дреговичів, деревлян і бужан, – а також картографічне їх зображення автором опису Віленської губернії А.Коревою.

⁶⁴ Известия Императорского русского географического общества. – Т.8. – 1872. – С.96.

⁶⁵ Киевлянин. – 1872. – №11. – 25 января. – С.2; 1872. – №85. – 18 июня. – С.1.

⁶⁶ Зиль А. Народознавец... – С.267.

приклади П.Бобровського у випадку з Гродненською губернією та А.Кореви – з Віленською дозволяють нам припускати, що головним для П.Чубинського було все-таки підважити саме польські історичні претензії на ці території.

Крім наукових текстів, важливим способом популяризації ідей про «російськість» Західного краю Російської імперії в 1860-х рр. стають етнографічні карти. Гарним прикладом застосування всіх описаних вище підходів можна вважати видання петербурзькою Археографічною комісією як додатку до «Документів, що пояснюють історію Західноросійського краю» трьох послідовних мап: Східної Європи XII ст., Речі Посполитої 1772 р. (обидві були раніше опубліковані Й.Лелевелем) та сучасної етнографічної карти Західного краю. Редактори прагнули протиставити «справжню» історичну належність цих територій (безпідставним) вимогам поляків щодо повернення до новіших кордонів 1772 р., які були ще дивнішими з огляду на етнічний склад населення:

«Треба подивитися на третю додану нами карту Західної Росії – етнографічну. Вона найкраще допоможе розсіяти сумніви, чи існують і чи у великій масі росіяни (“русские” – А.К.) й литвини на тому просторі, котрий зазвичай замальовується польською фарбою як територія майбутньої польської держави. Порівнявши цю карту з картою Лелевеля 1772 р., не можна не погодитися, що як і польська держава, котра справді колись існувала, так і сучасні проекти майбутньої польської держави страшенно довільні в етнографічному розумінні. [...] Але ці природні, наглядні думки [...] отримають ще більшу силу, якщо порівняти сучасну етнографічну мапу Західної Росії з першою розміщеною нами картою Лелевеля 1139 р. Тоді з’ясується з вражаючою ясністю факт дивовижний, що етнографічні кордони російських племен Західної Росії нашого часу збігаються з державними кордонами Росії 1139 р. і лежать набагато далі на захід – у Польщу й Австрію – нинішніх державних кордонів Російської імперії. [...] Чи відновляться коли-небудь етнографічні кордони російського племені, ми не знаємо й не беремося судити, але знаємо та вважаємо себе у праві сказати, що небагато держав Західної Європи можуть похвалитися, щоб наука етнографії так підтверджувала природність і законність їхньої державної території, як підтверджує вона законність та навіть скромність російської державної території у Західній Росії»⁶⁷.

У цьому контексті не дивно, що результати і свого дослідження П.Чубинський закріпив додатком до текстової частини – «Картою католиків, а в тому числі й поляків, Південно-Західного краю». На ній різнонасиченим червоним кольором автор показав відсоткове співвідношення католиків і православних у всіх повітах, літерами позначив абсолютне число католиків у кожному з них, а штрихування вжив для того, щоб довести перевагу відсоткового співвідношення місцевих малоросів (звичайно, і католиків, і православних) до поляків. Локалізуючи останніх переважно в Подільській губернії (з найбільшою кількістю, до 40% загального населення, у Проскурівському повіті), П.Чубинський таким чином

⁶⁷ Документы, объясняющие историю Западнорусского края и его отношения к России и к Польше. – Санкт-Петербург, 1865. – С.СLXXVIII–CLXXXVI.

візуально доводив, що території Південно-Західного краю не польські, а російські. Можливо, саме через велике політичне значення цього питання він наполягав на тому, щоб підготовлені ним карти було виготовлено в якомога більшому масштабі. На питання про те, наскільки детальними він хотів би їх бачити, 16 червня 1873 р. П.Чубинський відповідав М.Венюкову:

«На Ваш лист від першого червня спішу повідомити наступне: я, звичайно, прагну найшвидше видати мої праці, але якщо карти будуть містити у собі менше подробиць, то, звичайно, викликатимуть й менше статистичного інтересу. Що стосується ціни видання карт, то я надрукував карту такого самого формату (про цукробурякові й рафінадні заводи) і за 500 екземплярів було сплачено 186 руб. Правда, карти про євреїв та поляків докладніші, а відповідно й коштуватимуть дорожче, але мені здавалося, що заради наукового інтересу не варто було б їх скорочувати. Хоча, якщо кошти товариства не дозволяють, то мені здається можливим видання карт у меншому масштабі, і у цьому випадку всілякі скорочення та зміни віддаю на розгляд Ваш та Петра Андрійовича Гільтенбрандта, оскільки сам я, у теперішній час, не можу зайнятися цією справою»⁶⁸.

Як відзначає Д.Сталюнас, тим часом представники влади в Петербурзі отримували повідомлення від чиновників на місцях про те, що поляки готували міжнародний конгрес із намірами порушити на ньому питання про «мученицьке становище 10 млн польського населення»⁶⁹. Відповідно, зменшити їх кількість на території Західного краю та показати, що вони не складають тут переважної більшості населення, було вкрай необхідно не лише для внутрішньоімперського вжитку, але й для російської антипольської пропаганди за кордоном. За припущенням В.Петроніса, саме тому, наприклад, сучасний організації експедиції етнографічний атлас Р.Еркерта вийшов двома мовами: французькою в 1863 р. і російською в 1865 р.; при цьому тоді як французька версія для зовнішнього використання показувала, що поляки не становлять етнічної більшості на цих територіях (відповідно, збільшивши кількість білорусів та малоросів), і мала протистояти польській пропаганді, російська версія, навпаки, збільшивши кількість поляків у краї, мала привернути пильнішу увагу влади⁷⁰. Тими самими мовами – російською та французькою – було видано й згадані вище «Документи, що пояснюють історію Західноросійського краю», причому їх карти було оформлено винятково французькою мовою. На нашу думку, саме у цьому контексті треба розглядати й запрошення П.Чубинського на VIII Міжнародний статистичний конгрес у Петербурзі 1872 р.⁷¹, і участь видань його експедиції в II Міжнародному географічному конгресі в Парижі 1875 р. Російський павільйон, який відвідувало до 12 000 осіб на день, став третім за кількістю експонатів на виставці, а найкращим представництвом міг похвалитися відділ етнографії.

⁶⁸ АРГО. – Ф.1-1870. – Оп.1. – №31 (ч.2). – Л.183.

⁶⁹ *Staliūnas D. Making Russians...* – P.118.

⁷⁰ *Petronis V. Constructing Lithuania...* – P.200–203.

⁷¹ У листі до П.Семенова від 5 вересня 1872 р. П.Чубинський дякував йому за запрошення на конгрес і повідомляв, що уважно стежив за його діяльністю (див.: АРГО. – Ф.1-1870. – Оп.1. – №31 (ч.2). – Л.169 об.).

При цьому книги, що містили картографічні матеріали, було розгорнуто саме на сторінках із мапами, щоб ті «впадали в очі, зацікавлювали відвідувачів»⁷². Сучасники відзначали успіх російської делегації з її картами:

«Росіяни зробили все можливе, щоб справити гарне враження на паризькій виставці. Вони точно привезли кожен книжку, видану в Росії чи російською мовою від початку минулого століття. [...] Однією з найцінніших була ретельно підготовлена мовна карта Ріттіха. Вона надзвичайно чітко представила поступове поглинання дрібних національностей великою російською расою і впевнено показала, що недалекий той час, коли вся ця обширна імперія буде заселена одним народом, що розмовлятиме однією мовою»⁷³.

У Парижі «Праці етнографічно-статистичної експедиції» П.Чубинського було відзначено медаллю другого класу⁷⁴. Натомість у Росії його вшанували нагородами Академії наук і Російського географічного товариства. Крім того, РГТ навіть незвично для себе, на думку О.Піпіна, у 1877 р. клопотало, щоб працю П.Чубинського зарахували йому як перебування на державній службі⁷⁵.

Таким чином, наш перший важливий висновок полягає в тому, що експедиція П.Чубинського та її результати були перш за все важливим державним проектом, головною метою якого стало доповнення вже існуючих робіт з етнографії та статистики Південно-Західного краю імперії, що у сумі мало доводити «російськість» цих територій. Саме тому, крім забезпечення сприяння місцевої влади, РГТ допомагало П.Чубинському ще в одному важливому аспекті – фінансовому. Перед початком експедиції комісія з її організації вирішила асигнувати йому 3000 руб.: напередодні першої поїздки П.Чубинському видали 1200 руб., за півроку він мав отримати 900 руб. і, нарешті, ще 900 руб. – упродовж другого року роботи⁷⁶. Проте витрати П.Чубинського були прямо пов'язані з масштабами роботи, і тут слід нагадати, що спочатку територія, яку мала обстежити експедиція, логічно обмежувалася лише трьома цікавими РГТ та імперській владі губерніями Південно-Західного краю. Їх зображено й на згаданій вище мапі поляків із першого випуску сьомого тому. Але вже на початку своєї роботи П.Чубинський запропонував товариству розширити межі діяльності, додавши до названих територій південні повіти Гродненської та Мінської, а також західні повіти Люблінської й Седлецької губерній із Північно-Східною Бессарабією⁷⁷. У своїх спогадах про цей час Ф.Вовк особливо підкреслював, що

«П[авло] П[латонович] говорив багато про свої наміри широко скористатися правом вимагати сприяння з боку місцевої влади,

⁷² Майнов В. Антропология и этнография на Парижском конгрессе географических наук // Известия Императорского русского географического общества. – Т.12. – 1876. – С.175. Звіт В.Майнова про виставку див.: Там же. – С.1–27, 171–221, 281–313.

⁷³ Ravenstein E. Statistics at the Paris Geographical Congress // Journal of the Statistical Society of London. – Vol.38. – 1875. – P.428.

⁷⁴ Congrès international de sciences géographiques tenu à Paris du 1er au 11 août 1875: Compte rendu des séances. – Т.2. – Paris, 1880. – P.420.

⁷⁵ Пытин А. История русской этнографии. – С.352–353.

⁷⁶ АРГО. – Ф.1-1870. – Оп.1. – №31 (ч.2). – Л.50.

⁷⁷ Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции. – Т.1. – Вып.1. – С.ХІ.

але головним чином – про необхідність використати цю експедицію якомога ширше, в інтересах етнографії всієї України, а не трьох тільки губерній так званого Південно-Західного краю»⁷⁸.

РГТ пристало на ці пропозиції й затвердило таку територію роботи експедиції. Проте менше ніж за рік після початку роботи, 5 грудня 1869 р., П.Чубинський писав Л.Майкову, щоб той поклопотався перед товариством про грошову допомогу для нього:

«Район моїх досліджень збільшено вдвічі. Крім трьох губерній, які називають південно-західними, до моїх досліджень приєднано: один повіт Бессарабської області, чотири повіти Гродненської, два Мінської, п'ять Люблінської і п'ять Седлецької. Засоби ж залишилися такі самі, що й на три губернії. За перше півріччя я доклав своїх 300 руб. Щоб виконати завдання добросовісно, я повинен буду об'їхати абсолютно всі повіти і витрати на шляху поглинуть точно 2500 руб. На витрати в експедиції, крім 2500 руб., мені визначено 500 руб. Я, як тобі відомо, узяв собі для допомоги на весь час експедиції п. Чередниченка, який коштуватиме мені за два роки 700 руб. На друкування програм і на переписку на окремі аркуші пісень, які містяться у збірках п. Новицького, використано вже до 100 руб. Далі, щоб прискорити виготовлення пісень, яких тепер уже є до 6000, для друкування, – необхідно буде витратити деяку суму. Обширні статистичні роботи вимагають хоча б тимчасово рахівників. Одним словом, незважаючи на те, що під час опрацювання я буду жити вдома в батька, статки якого, відзнач у дужках, незадовільні, я змушений буду вдаватися до сторонніх заробітків, щоб покрити витрати з експедиції, оскільки не перебуваю на службі й жалювання не отримую. Не корисливість, а крайня необхідність змушує мене просити тебе, чи не знайдеш можливості, переговоривши попередньо приватно з членами комісії, виклопотати ще 1000 руб. на витрати з експедиції»⁷⁹.

Після цього, здається, майже з кожною поштою в Петербург П.Чубинський просив збільшити виділену йому суму: 8 лютого 1870 р. у листі до Л.Майкова⁸⁰, 5 березня – до Ф.Остен-Сакена⁸¹, 24 квітня – до Л.Майкова⁸², 4 травня – до Ф.Остен-Сакена⁸³, а 1 грудня у листі Ф.Остен-Сакену деталізував, що

«3000 руб., виділених мені РГТ, ледве вистачило на поїздки та витрати в дорозі (утримання нас двох у дорозі та коней із людиною (я їздив на своїх), витрати на пригощання післярів та оповідачів, друкування програм, канцелярські матеріали й винагороду п. Чередниченка перевищило виділену суму); район досліджень замість 3 губерній, Київської, Подільської і Волинської, містив у собі вдвічі більший простір. Але, крім цього, у мене з березня живе 4 людини, а тепер я взяв і п'яту. Усі вони будуть працювати в мене до червня. Вони живуть у мене на повному утриманні та крім цього я винагороджую їх. У

⁷⁸ Волков Ф. П. П. Чубинский... – С. 45.

⁷⁹ РО ИРЛИ. – Ф. 166. – Оп. 3. – № 1089. – Л. 1–2.

⁸⁰ Там же. – Л. 3.

⁸¹ АРГО. – Ф. 1-1870 – Оп. 1. – № 31 (ч. 2). – Л. 41–42.

⁸² РО ИРЛИ. – Ф. 166. – Оп. 3. – № 1089. – Л. 8.

⁸³ АРГО. – Ф. 1-1870 – Оп. 1. – № 31 (ч. 2). – Л. 48–49.

місяць вони обходяться мені рублів у 150 minimum. У рік це складе крупну суму – до 2000 руб. сріблом, крім тимчасових переписувачів. Проте я не бажаю отримати суму всіх витрат. Я би хотів отримати лише те, що піде їм у грошову винагороду, а саме майже 1200 руб. сріблом. [...] Я тепер добре забезпечений і тому готовий [пожертвувати] свою працю і деяку частину матеріальних пожертв на користь географічного товариства, якому я так багато завдячую. Проте, якщо додати мені на витрати 1200 руб. (зважаючи на вдвічі більший проти початкового район досліджень і величезну масу матеріалів, що вимагають розробки) буде визнано комісією складним, то залишаю зменшити цифру, – інше я покрию як-небудь із майбутніх заробітків, із моєї теперішньої службової діяльності. Я б і не згадав про цю суму, якби не борги, в які вліз. 14 місяців я був зайнятий винятково роботами з товариства. Синекури у цей час не мав. До приватних заробітків не міг удатися, оскільки був зайнятий в експедиції»⁸⁴.

19 січня 1871 р. П.Чубинський знову писав Ф.Остен-Сакену, що йому не вистачає фінансів, і що через своє одруження 15 січня він особливо їх потребує⁸⁵. Здається, ані Л.Майков, ані Ф.Остен-Сакен не відповідали йому до весни 1871 р.: лише 8 березня того року комісія зі спорядження експедиції вирішила виділити П.Чубинському додаткових 1200 руб. Рада РГТ підтримала це її рішення на початку квітня, і вже 20 квітня Ф.Остен-Сакен відправив П.Чубинському білет Державного банку на отримання цієї суми в Київській конторі установи⁸⁶. Незважаючи на це, фінансові справи П.Чубинського особливо так і не покращилися, і за кілька років у своїх листах від 19 і 29 жовтня 1874 р. він знову скаржився Я.Полонському на грошову скруту та просив допомоги знайти йому якусь посаду чи то на Фастівській залізниці, чи в іншому місці, оскільки протягом двох років діяльності у цукровій сфері його сім'я бідувала⁸⁷. Зрештою, хоча

«долучити до свого дослідження Холмщину, пінчуків і т.д. П[авлові] П[латоновичу], звичайно, удалося, оскільки якщо вони й не входили у програму експедиції, то не дуже з неї й виходили, тоді як губернії Чернігівська, Полтавська, Харківська та південні вже настільки були не “Південно-Західний край”, що П[авлові] П[латоновичу] навіть незручно було туди їздити, та й по суті відпущених йому грошей, 3000 руб., не вистачило навіть на Правобережну Україну, і він повинен був витратити доволі багато зі своїх коштів. Лівобережна Україна входить у матеріали “Праць” тільки випадково, у вигляді кількох весіль,

⁸⁴ Там же. – Л.66–68.

⁸⁵ Там же. – Л.88 об.

⁸⁶ Там же. – Л.118.

⁸⁷ «У заводі, яким я управляю перший рік і який лише минулого року був збудований, – неврожай бураяка, а тому прибутків не буде, а я на відсотках, жалування не отримую, відповідно нічого не зароблю. Господарство, яке я завів теж перший рік, дало збитки через засуху. Ось ці дві обставини, що підрізали моє матеріальне становище» (цит. за: *Савченко Ф.* Листи П.П.Чубинського. – С.143). Цікаво, що П.Чубинський намагався використати знайомства у РГТ для поліпшення своїх справ на заводі. Так, 11 листопада 1870 р. він писав Ф.Остен-Сакену про те, що став членом адміністрації торгового дому братів Яхненків і Симиренка, який тепер збирається розширити свій ринок збуту й відправляти цукор у Персію. Тому просив адресата допомогти йому та повідомити, «який цукор уживають у Персії (бажано мати зразки), за якими цінами він продається і скільки коштує доставка з Астрахані до різних перських ринків» (див.: АРГО. – Ф.1-1870. – Оп.1. – №31 (ч.2). – Л.59–59 об.).

дещо завеликої кількості пісень і дуже невеликої кількості за-
уважень щодо будов, костюму й т.п., причому, наприклад, про
український одяг навіть узагалі не згадується»⁸⁸.

Ці слова Ф.Вовка, що виразно свідчать про бажання П.Чубинського пошири-
ти дію експедиції й на лівий берег Дніпра, доповнюють його листи в Петербурзі.
У цитованому вище листі Л.Майкову від 5 грудня 1869 р. він уперше торкнувся
питання дальшого розширення території експедиції, висловивши свій жаль, що

«у Вас мало засобів, а то корисно було б продовжити трива-
лість дослідження ще на рік (тобто всього на три роки) і дору-
чити дослідження північно-західної частини Чернігівської, при-
леглих до Малоросії частин Курської та Воронезької губерній,
Харківської, Землі Чорноморського війська і південних окраїн
Новоросії. Це вимагало би близько 2500 чи навіть 2000 руб. Тоді
було б охоплено дослідженням усю Південну Русь та особливо ті
частини, що найменше вивчені етнографічно»⁸⁹.

Більше того, ішлося не лише про польсько-українське прикордоння на Воли-
ні та Холмщині чи Лівобережжя: уже за два місяці, 8 лютого 1870 р., П.Чубинсь-
кий звертається до Л.Майкова через те, що «Олександр Федорович Гільфердінг
писав Петрові Петровичу [Семенову] про необхідність доручити мені досліджен-
ня Галичини – це дійсно дуже необхідно. Якщо мені призначать дослідження
Галичини, то ти повідом мені завчасно»⁹⁰. Вочевидь, Л.Майков не відповів на це
прохання П.Чубинського, і вже 13 березня 1870 р. той написав йому знову, що
так і не отримав відповіді про Галичину та збільшення бюджету⁹¹. Ті самі питан-
ня П.Чубинський ставив Л.Майкову менше ніж за місяць, 6 і 24 квітня 1870 р.:
чи виділять йому більше грошей і чи відбудеться поїздка в Галичину?⁹²

На жаль, ми не знаємо відповідей Л.Майкова на ці спочатку обережні,
а з часом – дедалі наполегливіші питання-пропозиції П.Чубинського. Проте
він не полишав планів поширити експедицію на більшу територію, і наприкін-
ці того ж 1870 р. знову звернувся у РГТ, цього разу до Ф.Остен-Сакена:

«Якби разом із дослідженням Південно-Західного краю було зі-
брано матеріали (власне етнографічні) про північну частину
Чернігівської, у південних частинах Курської та Воронезької,
а також у губерніях Харківській, Катеринославській, Херсон-
ській, Таврійській і Землі Чорноморського війська, а також у
Галичині, тоді було б досліджено всю Південну Русь. І це ко-
штувало би товариству дешевше грибів, як мовить приказка. Я
поїхав би в Галичину літом тижнів на шість. А чотирьох із мо-
лодих людей, які займаються в мене, послали б у перелічені гу-
бернії. Усе це коштувало би товариству 1500 руб. А якби виділи-
ли 2000, то краще цього нічого не могло б і бути. Ці молоді люди
звикли до етнографічних занять, двоє з них іздили зі мною. За

⁸⁸ Волков Ф. П. П. Чубинский... – С.58.

⁸⁹ РО ИРЛИ. – Ф.166. – Оп.3. – №1089. – Л.2.

⁹⁰ Там же. – Л.3–3 об.

⁹¹ Там же. – Л.5 об.

⁹² Там же. – Л.7–8.

три місяці вони зібрали б за моїм казанням масу матеріалів. Я був би дуже щасливим, якби це відбулося. У будь-якому випадку прошу Вас повідомити мені Вашу особисту думку з цього предмета»⁹³.

Як і у випадку з Л.Майковим, невідомо, що думав Ф.Остен-Сакен про ці ініціативи П.Чубинського. Проте можна бачити, як плани поширити експедицію на ширшу територію її керівника не полишали й пізніше. Так, 16 лютого 1872 р. він писав М.Костомарову, що

«було б гарно, якби Ви встигли виклопотати собі й мені відрядження у Чорноморію. Ми би від порогів могли направитися туди. На витрати потрібно по 300 руб., і ще треба рублів 200, щоб узяти юнака, який місяців два там попрацює над записуванням етнографічних матеріалів. Відповідно, географічне товариство повинне відпустити на цей захід 800 руб.»⁹⁴.

За місяць П.Чубинський знову питав М.Костомарова, чи поїдуть вони у Чорноморію, пропонуючи конкретні плани такої подорожі:

«Поїздку можна почати між 5 і 10 червня. Але я б радив змінити її план. На пороги їхати на зворотному шляху, що набагато зручніше. Якщо Ви з цим погодитесь, то наш шлях міг би бути такий. Ми з'їхалися б у Харкові. Звідти в Ростов і далі Азовським морем на Тамань. Об'їхавши Чорноморію, нам би треба було проїхати через Ставрополь у Тифліс, тобто заодно побувати на Кавказі. Далі залізницею на Поті й пароплавом до Одеси, у Херсон, до Нікополя чи Берислава – і тут ми на порогах. Із порогів – у Катеринослав і далі Київ. Весь указаний шлях вимагатиме не більше 20 днів, – а на Чорноморію використаємо 40 днів – разом два місяці – і в перших числах серпня будемо в Києві, здійснивши наукову й естетичну подорож. Якщо товариство вирішить поїздку, то нехай завчасно сплиється з відповідною владою про надання співпраці»⁹⁵.

Відповіді М.Костомарова нам теж невідомі, але у відділі рукописів Інституту літератури РАН зберігається ще один лист, який не лише підтверджує плани П.Чубинського поширити експедицію бодай на Чорноморію, але й намагання виклопотати її вже самому: за рік після листів до М.Костомарова, 31 березня 1873 р., він писав Л.Майкову про те, що «сьогодні я послав тобі як голові відділу етнографії листа з питання про поїздку мою та Миколи Івановича Костомарова у Чорноморію. Покваптеся із вирішенням цього питання, щоб я міг завчасно знати й розпорядитися своїми справами»⁹⁶. Як можна бачити

⁹³ АРГО. – Ф.1-1870. – Оп.1. – №31 (ч.2). – Л.67 об.

⁹⁴ *Житецький І.* П'ять листів... – С.59. Пор. із листом П.Чубинського від тієї ж таки дати до О.Кістяківського, де він у дещо відмінному стилі стверджував, що «мене й Костомарова просили поїхати з етнографічною метою в Чорномор'я, на що ми погодилися» (цит. за: *Зиль А.* Народнознавець... – С.259).

⁹⁵ *Житецький І.* П'ять листів... – С.59.

⁹⁶ РО ИРЛИ. – Ф.166. – Оп.3. – №1089. – Л.18.

з протоколів РГТ, прохання П.Чубинського розглянули на засіданні відділу етнографії 24 квітня 1873 р., вирішивши клопотати перед радою товариства про організацію такої поїздки⁹⁷. Проте, підтримавши ідею дослідження загалом, через «брак коштів» на засіданні 3 травня 1873 р. рада РГТ вирішила відкласти її до кращих часів⁹⁸.

Як відомо, ані на Лівобережжя, ані в Галичину з Чорноморією П.Чубинський так і не поїхав. Водночас його наполегливі звернення до керівників Російського географічного товариства з питаннями щодо розширення меж експедиції для точного наукового встановлення етнографічних (читай – національних) кордонів України дають нам підстави припускати, що саме це й було однією з головних цілей діяльності П.Чубинського під час експедиції. Якщо влада імперії та РГТ і були зацікавлені передовсім у тому, щоб підважити ідеї польськості Західного краю, довівши їх російськості⁹⁹, то, здається, П.Чубинський і його коло в першу чергу прагнули визначити межі саме української території, зробивши це чіткіше, науковіше й об'єктивніше за своїх попередників з «Основи» в 1861 р.¹⁰⁰, причому П.Чубинський планував особисто емпірично перевірити попередні гіпотези на місцях.

Праця, що з'явилась у результаті цього намагання, побачила світ у другому випуску сьомого тому, присвяченого «малоросам», і була написана П.Чубинським у співавторстві з К.Михальчуком. Спочатку, після короткого огляду характерних рис та антропологічних даних (на підставі згаданої анкети в рекрутські присутствія), П.Чубинський зробив черговий реверанс у бік влади, витриманий у давньому стилі розмови «рівного з рівним» С.Дідовича, що вповні може свідчити і про його тогочасні погляди:

«Деякі наші публіцисти не хочуть бачити відмінності між культурними типами малоросів і великоросів; вони вороже ставляться до всякого вказування на ці відмінності, вважаючи, що відмінності шкодять єдності. Але це помилково. В обох цих російських (“русских” – А.К.) народностей більше спільного, ніж відмінного. Обидві вони російські (“русские” – А.К.), обидві православні. У них спільний Білий Цар, якого вони люблять однаково; у них обох спільні вороги; обидві вони боролися за ту велич, якої досягла Росія; обидві працювали над російською (“русской” – А.К.) наукою та літературою. Відмінності ж їх – вищевказані – не лише не шкідливі, але й позитивно корисні. Вони зміцнюють зв'язок; вони роблять малороса й великороса необхідними одне одному. Згладити ці різниці, породжені умовами природи й усієї минулої історії, неможливо та не треба. Малорос був росіянином і є росіянином (“русским” – А.К.). Якщо він так себе не називає там, де він зустрічається з великоросом, то там, де він

⁹⁷ Известия Императорского русского географического общества. – Т.10. – 1874. – С.1–2.

⁹⁸ Там же. – Т.9. – 1873. – С.164.

⁹⁹ Petronis V. Constructing Lithuania... – P.220–221.

¹⁰⁰ Левченко М. Места жительства и местные названия русинов в настоящее время // Основа. – 1861. – №1. – С.263–266; И.М. Краткое географическое обозрение края, населённого южнорусским (украинским или малороссийским) народом // Там же. – №5. – С.39–58. Наступні дві частини вийшли вже з дещо зміненою й більш офіційною назвою (див.: Краткое географическое обозрение Южнорусского края // Там же. – №7. – С.120–138; №11/12. – С.12–25).

зустрінеться з поляком, молдованином та угорцем, твердо знає, що він – русин»¹⁰¹.

Проте далі, поділивши населення краю на три типи (український, поліський і подільсько-галицький), у статті «Наріччя, піднаріччя та говори Південної Росії у зв'язку з наріччями Галичини», автори, указавши, що хоча район їх дослідження мав бути обмежений матеріалами, зібраними експедицією в Київській, Волинській, Подільській губерніях, південній частині Мінської, південно-західному куті Гродненської, південній смузі Седлецької і східній половині Люблінської, а також північній частині Хотинського повіту Бессарабської області, вирішили його збільшити. Причина цього полягала в тому, що

«найпростіший опис суттєвих ознак та особливостей говорів цього району вимагає, для свого пояснення, постійних зближень і посилань на родинні говори, що існують за межами вказаної нами місцевості, з якими вони перебувають у безпосередньому органічному зв'язку, як складові частини однієї південноросійської мови».

Відповідно, у цій статті, супроводженій епіграфом М.Каткова (!) про те, що «багато словесних сімейств залишаються досі маловідомими або навіть узагалі невідомими», вони представили читачеві не просто опис мовних особливостей малоросів трьох губерній Південно-Західного краю, а огляд «узагалі південноросійської гілки російської мови в повному її обсязі»¹⁰². Така постановка питання давала авторам можливість чітко й недвозначно описати малоросійську етнографічну територію:

«За відомими досі даними, область, що заключає у собі населення, яке говорить малоросійською, або, вірніше, південноросійською мовою, охоплює в Росії губернії Київську, Волинську, Подільську, Чернігівську (окрім повітів Суразького, Мглинського, Стародуб[ського] і Новозибківського), Харківську, Катеринославську, Херсонську, Таврійську – до Перекопського перешийка; повіти Кобринський, Брестський, майже весь Пружанський, південний кут Слоніmsького, частину Більського і південну смугу Білостоцького – Гродненської губернії; Пінський і частину Мозирського – Мінської губернії; Суджанський, Грайворонський, Білгородський, Старо-Оскольський, Путивльський, більшу частину Ново-Оскольського й наполовину Рильський – Курської губернії; Бирюченський, Короткояцький, Острогозький, Павлівський, майже весь Валуйський і третину Богучарського – Воронежської губернії; Хотинський – Бессарабської області; східну половину Люблінської губернії й південно-східну половину Седлецької губернії та всю Землю Чорноморських козаків. В Австро-Угорщині займає, у Галичині, округи Чортківський, Тернопільський,

¹⁰¹ Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции. – Т.7. – Вып.2. – Санкт-Петербург, 1877. – С.357.

¹⁰² Там же. – С.453–454.

Золочівський, Жовківський, третину Буковини, Коломийський, Станіславський, Бережанський, Львівський, Стрийський, Самбірський, Перемишльський, Сяноцький і південно-східний кут Сондецького; в Угорщині – комітати Мармороський, Берецький, Угоцький, Унгварський і більшу частину Сукмарського, Саболцького і Землинського, а також частину Шариського. [...] Простір усієї сказаної території в точності визначити неможливо, але приблизно він становить 13 500 кв. миль¹⁰³. Уся маса населення, що говорить на цьому просторі південноросійською мовою, досягає до 20 мільйонів душ обох статей, що складає майже 80% усього населення»¹⁰⁴.

«Єдність мови та племені» людності цих теренів давала авторам можливість тут же говорити про відмінності від «другої обширної групи родинного племені [...], яке варто б найменувати північноросійським»¹⁰⁵.

Як у випадку зі статтею про поляків, найголовніші тези публікації про «малоросів» закріплювала й робила зримими карта-додаток, представлена на тому самому засіданні відділу етнографії РГТ 15 січня 1872 р. На нашу думку, саме її варто вважати справді першою та найавторитетнішою етнографічною мапою українців. Звичайно, спроби картографічно зобразити українські території відомі й до 1870-х рр. Так, у 1862 р. схоже зображення з'явилося у львівському альманаху М.Коссака (хоча існують підстави вважати, що до його створення могли бути причетними наддніпрянські діячі)¹⁰⁶, а в 1869 р. подібну карту додав до своєї географії В.Ільницький¹⁰⁷. Більше того, 1862 р. в автора мапи з праць експедиції П.Чубинського – К.Михальчука – під час обшуку вилучили рукописну етнографічну карту України¹⁰⁸. Проте, на відміну від попередників, карта «Південноросійські наріччя та говори» претендувала на науковість і була визнана якісною провідними науковцями не лише в Росії, але й за кордоном; її опублікували в офіційному петербурзькому виданні, вона недвозначно демонструвала темно-червоні суцільні національні кордони українських земель обох імперій. Протягом наступних років мапа П.Чубинського та К.Михальчука стала «нормальною наукою» (в розумінні Т.Куна) та нормативним джерелом майбутніх етнографічних карт України, зокрема праць Г.Величка¹⁰⁹, Л.Падалки¹¹⁰ та С.Рудницького,

¹⁰³ Пор. із «більше 10 870 кв. географ. миль» зі статті І.Марковича (див.: *И.М. Краткое географическое обозрение края...* – С.41).

¹⁰⁴ *Чубинский П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции. – Т.7. – Вып.2. – С.454.

¹⁰⁵ Там же. – С.455. Далі автори статті підкреслювали «книжність» назв «Великоросія» та «Малоросія» (див.: Там же. – С.457). При цьому, за словами К.Михальчука та М.Костомарова, цензура вилучила з тексту розвідки рядки, де автор чітко протиставляв дві мовні групи: мало- та великоросійську (див.: *Михальчук К.* Открытое письмо к А.П.Пышину. – К., 1909. – С.26–27).

¹⁰⁶ Карта етнографічна Малоруси // Львовянин. – Л., 1862. Про можливу причетність наддніпрянських діячів до її створення див.: *Котенко А.* До питання про творення українського національного простору в журналі «Основа» // Український історичний журнал. – 2012. – №2. – С.52, прим.41.

¹⁰⁷ Денис з Покуття [*Ільницький В.*]. Карта малорусского народа // Вести про землю і деи русинов. – Кн.1. – Л., 1869.

¹⁰⁸ *Міяковський В.* З молодих років К.Михальчука // Україна. – Кн.4. – 1924. – С.98–102.

¹⁰⁹ *Ровенчак І.* Фактори та джерела видання Г.Величком «Народописної карти українсько-руського народу» в 1896 р. // Картографія та історія України. – Л., 2000. – С.111.

¹¹⁰ *Падалка Л.* Про землі і людність України. – Полтава, 1906. – С.47.

який ще в 1923 р. навіть назвав її «донедавна основою нашого знання про етнографічну територію України»¹¹¹.

Таким чином, нові матеріали про етнографічну експедицію П.Чубинського дають можливість по-іншому подивитись на цю акцію, що проходила в Південно-Західному краї імперії Романових під патронатом Російського географічного товариства. Ми вважаємо, що як саму експедицію, так і її результати, котрі вийшли друком після її завершення, слід розглядати як плідну співпрацю трьох зацікавлених сторін: держави, патріотичної громадської організації РГТ та українофілів. Кожна з них могла переслідувати власні інтереси, які разом із тим збігались в одному: бажанні текстуально й візуально, а головне – науково довести, що Південно-Західний край не був польським, донести це знання до ширшої публіки як у Росії, так і за кордоном. Саме співпраця цих зацікавлених сторін і вможливила успіх експедиції, «завдяки якій тут російські етнографічні праці [...] взяли гору над [...] працями польськими пп. Руликовського, Новосельського, Стецького»¹¹².

Здається, М.Драгоманов мав рацію, коли писав, що після повернення з Архангельська П.Чубинський «не тільки не був подібний до противника присяги Богдана Хмельницького на підданство Цареві Восточному, але навіть дійсно заслуговував почасти на докір “лівобережних” українофілів-хіліастів за дуже великі “уступки російській державності”», адже у своїх «Працях» той «провів, де тільки можна було, російську державну ідею так гостро й з такою нетерпимістю про невеликоруських елементів (найбільш польського), що навіть “аз грешный” при всьому своєму “москвофільству” мусів полемізувати з ним». На думку М.Драгоманова, «найбільш показується російсько-державна тенденція Чубинського в його статті «Поляки Південно-Західного краю», писаній ним спільно з К.Михальчуком»¹¹³. З іншого боку, і сам М.Драгоманов у рецензії на «Праці етнографічно-статистичної експедиції» писав:

«Вистачить одного поверхового погляду на ці дані – на повір'я, легенди, казки, пісні, вірші й т.п. – щоб прийшла в голову думка: як можна було говорити стільки про те, що російська (“русская” – А.К.) народність найдавнішого історичного російського (“русского” – А.К.) краю, в якому народ до найостаннішого часу не переставав проявляти себе активно, зіпсувалась чи затемнилась, втратила свій російський (“русский” – А.К.) характер, опо-

¹¹¹ Падюка Н. Початки української етнокартографії... – С.447.

¹¹² Т-овъ М. [Драгоманов М.]. Учёная экспедиция в Западнорусский край // Вестник Европы. – Кн.3. – 1877. – С.89. Е.Руликовский, А.Марцинковский (Новосельский) і Т.Стецкий у 1850–1860-х рр. видали свої праці з етнографії Волині та Київщини як частин історичної Польщі.

¹¹³ Драгоманов М. Австро-руські спогади. – Ч.4. – Л., 1889. – С.315–316. У листах періоду еміграції М.Драгоманов узагалі називав П.Чубинського «лановим», який під час експедиції «тільки пожинав приготовлене хлопцями іншими» (див.: Його ж. Переписка. – Т.1. – Л., 1901. – С.171–172; Павлик М. Из переписки М.П.Драгоманова // Жите і слово. – 1897. – №5/6. – С.388–389).

лячилась і т.п.? Звичайно, у побуті народу, що жив і діяв протягом тисячі років у відомих стосунках з іншими народами, що мав різні культурні пласти, не могло не накопичитися багато нового, багато схожого з чужим. Але водночас тепер, коли про побут, вірування, словесність правобережної Малоросії і Галичини ми маємо, завдяки збіркам пп. Головацького і Чубинського таку силу матеріалу, швидше доводиться сказати, що навряд чи де-небудь збереглися у такій кількості найдавніші риси російської (“русской” – А.К.) народності, як у цих начебто “ополячених” краях. І якщо ми утримуємось від рішучого проголошення такого вироку, так це тому, що боїмося, щоб у цьому висновку не грало роль головним чином те, що інші краї тепер виявляються просто менше дослідженими, ніж Галичина і Південно-Західний край»¹¹⁴.

Можливо, Ф.Савченко мав рацію, коли припускав, що подібними поступками «державній ідеї» П.Чубинський (і М.Драгоманов та решта членів Старої громади) сподівались отримати певні дивіденди від уряду, зокрема відкриття відділу РГТ у Києві й гарантування йому відповідних умов роботи¹¹⁵. Частково цю гіпотезу підтверджують слова того ж таки М.Драгоманова, котрий у лютому 1873 р. так писав про календар Південно-Західного краю за редакцією П.Чубинського В.Навроцькому:

«Чи маєте [...] каліндарь Чубинского з Киева. У обох багато статистичних цифер до України, – а у Чубинского доволі гарна хронологія Южної Русі з Галичиною. Правда, не обійшлося без уступок ташкентському елементу, – але за те видання вийшло тільки офіційальне і навіть кулішівка получила генерал-губернаторну санкцію. Як що не маєте – затребуйте з Киева»¹¹⁶.

Відповідно, історія з експедицією П.Чубинського, здається, підтверджує тезу О.Міллера про те, що якби центральний уряд був достатньо ліберальним і відкритим, українські діячі початку 1870-х рр. цілком були готові співпрацювати з ним для перебудови імперії, займаючись у Києві «тією позитивістською (культурною, науковою, економічною) діяльністю, яку польські ліберали-позитивісти [...] називали “працею органічною”»¹¹⁷. Проте, як відомо, така можливість не здійснилася, а цей період розвитку українського руху закінчився 18 травня 1876 р. у Бад-Емсі й остаточно 1 березня 1881 р. на Катерининському каналі Петербурга.

Утім, незважаючи на сумлінне виконання державного замовлення та звичайне збирання українського фольклору, київські діячі не були лише пасивними об'єктами імперської політики. Під час співпраці П.Чубинського та держави Російська імперія долучилася до творення «граматики» (за Б.Андерсоном) українського націоналізму. Тоді як українофіли-шістдесятники, об'єднані

¹¹⁴ Т-овъ М. [Драгоманов М.]. Учёная экспедиция в Западнорусский край. – С.97.

¹¹⁵ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. ... – С.31–32.

¹¹⁶ Див.: Студинський К. Переписка М.Драгоманова з В.Навроцьким (З початків соціалістичного руху в Галичині) // За сто літ. – Кн.1. – Х.; К., 1927. – С.113.

¹¹⁷ Миллер А. «Украинский вопрос»... – С.159.

навколо «Основи», намагалися текстуально описати національну територію, українофіли-сімдесятники, завдяки справді неймовірному подвижництву П.Чубинського, зуміли перетворити її опис «від Сяну до Дону» на наукову картографічну репрезентацію, яку в майбутньому можна було б використати для підтвердження своїх прав на зображену територію.

In this article the author based on previously unknown epistolary of P.Chubyns'kyi suggests a new view upon his ethnographical-statistical expedition to the Southern-Western region of the Romanov empire. He argues that, first, the expedition has to be seen in the context of imperial depolonizing activity in its western borderlands, and that P.Chubyns'kyi himself first of all was carrying out an important state mission. Second, P.Chubyns'kyi and the group of Old Hromada activists around him simultaneously had their own aim for the expedition, which among other things was to establish scientifically the borders of Ukrainian national space.

Keywords: Chubyns'kyi, ethnographical-statistical expedition, Southern-Western region.

